

Розвиток філософії права у наукових підходах теоретиків Франкфуртської школи

І.О. Козакевич*

Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ, Україна

*Corresponding author: ikozakevich@mail.ru

Paper received 14.03.15; Revised 18.04.15; Accepted for publication 20.04.15.

Анотація: Проаналізовано основні напрямки розуміння права представниками Франкфуртської школи. Сутність феномену права розкривається у трьох ключових аспектах – рівність, свобода і справедливість. Простежується тенденція повернення до теорії природного права як частини соціальної реальності, прагнення до справедливості як гармонії.

Ключові слова: Франкфуртська школа, право, філософія права, політика, мораль, влада

Філософські вчення, в цілому, та філософські трактування права, зокрема, продовжують надавати помітний імпульс розвитку соціально-гуманітарному знанню, в т.ч. й новим політологічним підходам та концепціям. У ХХ ст. значна частина великих мислителів піддали перегляду класичну модель праворозуміння. Після Освенціма видалося неможливим подальше панування моделі формальних норм, що підтримувалось владою і заважало людині реалізувати свою екзистенцію. З розвитком суспільно-політичних відносин, міжнародних домовленостей відбулося й суттєве оновлення суспільствознавства, юридичної науки, вдосконалення їх методологічних підходів, категоріального апарату, напрямів аналізу, розширення наукових поглядів на право, політику, мораль, свободу, філософських тлумачень співвідношення права і закону тощо. Протест проти формалізму яскраво відобразився у діяльності та творчій спадщині теоретиків Франкфуртської школи.

Зазвичай, у пошуках відповідей на складний комплекс проблем політики та права, сучасні науковці рідше звертаються до напрацювань представників згаданої критичної теорії. Незначна роль відводиться ідейній течії неомарксистів й в енциклопедичній чи навчально-методичній літературі, присвяченій філософсько-правовим проблемам [див. напр. 4; 5; 7; 8]. Разом з тим, ще на зорі незалежності автори відомої «Політології посткомунізму» звернули нашу увагу на те, що в умовах демократичного транзиту складається нагальна потреба проексзамувати фундаментальні передумови, поняття і теорії сучасної політичної науки, осмислити природу та різноманітні форми політичного життя. Політика, право, держава, мораль, етика – ці інститути спільного життя людей опинилися у фокусі філософського пошуку, зміни смислових орієнтирів. Видимі зрушення у визначенні центральної предметної сфери філософського мислення мають таке саме принципове значення, як орієнтація філософії, починаючи з Нового часу, на норми та ідеали науково-природничого пізнання, канони й правила пояснення природи, вироблені математичним експериментальним природо знавством, у тому числі й у галузі науки про суспільство [1, с. 15].

Франкфуртська школа є оригінальним, цікавим і масштабним феноменом сучасної філософії, до якої зачислені такі видатні мислителі, як Теодор Адорно (1903-1969), Макс Хоркхаймер (1895-1973), Герберт Маркузе (1898-1979), Ерік Фромм (1900-1980), Вальтер Бенямін (1892-1940), Юрген Хабермас (1929 р.н.). Почерпнувши натхнення з літературознавства, лінгвістики,

теорії музики, архітектури, постмодерне трактування соціально-політичних чи правових проблем теоретиками цього напрямку не було та й не могло бути однаковим. Втім у працях цих дослідників ясно відстежується тенденція повернення до природного права як частини соціальної реальності, правова думка інтерсуб'єктивистського типу. Розуміння права висвітлюється у нових підходах. Увага тут акцентується на ціннісно-ідеальній реальності права, що є умовою прагнення людей до справедливості як гармонії.

Ключову аргументацію нового праворозуміння теоретики Франкфуртської школи черпали з критики існуючих правових систем та суспільств. Зокрема суттєве значення для формування політико-правової проблематики постмодернізму мала робота Т. Адорно і М. Хоркхаймер «Діалектика Просвітництва» (1944 р.) [10], у якій йшлося про особливості епохи модерну, що беруть витоки з XVIII ст. Серед основних установок Просвітництва вчені називають віру в розум, існування суб'єкта і «об'єктивної реальності» (природної і соціальної), яку індивід може пізнати за допомогою розуму, сконструювавши відповідні наукові теорії. Просвітництво прагнуло звільнитися від міфів, забобонів, підпорядкування природі і надприродним силам, від релігії. На цьому ґрунті й зростає критичне ставлення до минулого, віра в прогрес, уявлення про те, що попереду на людство чекає постійне вдосконалення і просування до кращого як у соціальній, так і моральній сферах. Визначальним для епохи став раціоналізм, ефективність, корисність. Ідеї перебудови світу на розумних засадах стали підґрунтям суспільства, що опирається на розвиток науки і техніки і впродовж XVIII-XIX ст., і зрештою перетворилось на індустріальне. Процес модернізації одночасно був процесом секуляризації, в ході якого наука, економіка, право, держава і приватне життя людини вивільнилися з-під опіки релігії [7, с. 180-181].

Співзвучно цим міркуванням, між модерном і антимодерном, звучать роздуми про історію права й насильства у праці В. Беняміна. На думку дослідника, якщо за державною теорією природного права особистість відмовляється від власного насильства на користь держави, то це відбувається за припущенням, що кожний перед укладанням цієї раціональної угоди, чинить за своїм бажанням де-юре насильство, яке де-факто стоїть під його орудою. Популярна дарвіністська філософія неодноразово демонструвала, який малий крок відділяє цю природознавчу догму від ще грубішої філософії права, згідно з якою насильство

вже тим легітимне, що воно відповідає майже усім природним цілям [2].

До окресленої проблеми звертався й Г. Маркузе. Відомий своїм критичним підходом до дійсності, вчений застерігав: у тій мірі, в якій свобода від потреби стає реальною можливістю, права і свободи, пов'язані з державою, що володіє нижчою продуктивністю, втрачають свій колишній зміст. Незалежність думки, автономія і право на політичну опозиційність позбавляються своєї фундаментальної критичної функції у суспільстві, яке стає все більш здатним задовольнити потреби індивідів завдяки відповідному способу їх організації. Така держава вправі вимагати прийняття своїх принципів та інститутів і прагнути звести опозицію до розвитку альтернативних напрямків у політиці в межах статус кво. В умовах підвищення рівня життя непокоря системі здається соціально безглуздою [6, с. 90-135].

У працях Е. Фромма читаємо про суспільство, засноване на експлуатації та обмеженнях незалежності, цілісності, критичного мислення і творчого потенціалу людей. Воно не позбавляє своїх громадян всіляких задоволень, але найчастіше пропагує ті з них, що гальмують, розвивають лінь і пасивність особистості. Сучасне суспільство демонструє садистські розваги за допомогою засобів масової інформації, які ведуть мову про злочини, війни, жорстокості. Вже стало правилом: щоб «полегшити своїм воїнам душу» і дати їм «право» на знищення противника, їм прищеплюють почуття відризи до ворогам, як до «нелюда». Така програма будується на сенсаціях, але майже ніколи не несе справжню радість, бо радість неможлива без свободи, – переконаний вчений. Він також полемізує з Г. Маркузе, як політичним радикалом, що підносить садизм до однієї з форм вираження прав і свобод людини. Вільна людина, на думку Е. Фромма, повинна мати право на задоволення всіх своїх бажань, якщо це приносить їй задоволення. Однак, коли одна людина прагне змусити страждати, принизити іншу, це не служить відтворенню, несе імпульс придушення життя, заважає нормальному розвитку. Той, хто керується руйнівними потягами, навряд чи може виправдати себе тим, що він має право трошити все навколо [9].

Дотримується критики Франкфуртської школи відносно недоліків сучасного суспільства, місця закону й засобів масової комунікації у ньому й німецький вчений Ю. Габермас, який працює над новим проблемним полем досліджень – сферою міжіндивідуальних комунікативних відносин та комунікативної дії. Саме у межах цього контексту він вирізняє низку нагальних проблем, до яких належать питання демократії, прав і свобод людини. Власний погляд на проблеми філософії права викладений ним у роботі «Фактичність і значимість. Замітки до теорії дискурсу права і демократичної правової держави» (1992). Тут людство осмислюється кризь призму лінгвістичної комунікації, узгодженого сприйняття граматичної структури мови. Комунікативна компетенція створює, на думку, вченого, основи етики дискурсу, мовного спілкування, необхідні моральні принципи, що визначаються шляхом багатосторонніх дискусій і поступового досягнення консенсусу. Вагомим принципом демократичної процедури, способом відтворення суспільством самого себе Ю. Габермас називає свободу від нелегі-

тимної влади. Сучасний правовий порядок, напруга між позитивністю і легітимністю права, повинні, на його думку, забезпечити фактичне взаємне визнання громадянами прав один одного, можливість легітимації правових норм, повагу до закону [11].

Навіть такий короткий екскурс творчою спадщиною теоретиків Франкфуртської школи дозволяє погодитися з думкою Г. Демиденко про утвердження неklasичної моделі осмислення права. Klasична модель спирається на осягнення загальних принципів, не пов'язаних з актуальним існування людей і речей. Цей метафізичний підхід до надчуттєвих умоглядних феноменів права характеризує інваріанти класичних концепцій природного права, що протиставляють два плани правової реальності – емпіричний (позитивне право) та ідеальний (природне право). Метафізична модель певною мірою притаманна й класичному позитивізму, який розглядав владну силу держави як метафізичний феномен. Некласичне ж осмислення права виключає трансцендентальний план буття і заперечує визнання як його єдиного носія монособ'єкта. За реальність визнаються мовна діяльність, комунікація, де матеріальний та ідеальний плани (як знак і значення) тісно пов'язані [5]. У повній мірі до неklasичного праворозуміння можна віднести й філософську спадщину теоретиків Франкфуртської школи.

Сутність феномену права прихильниками критичної теорії традиційно розкривається у трьох ключових аспектах – право як формальна рівність, як свобода, як справедливість. Відродження на новому світоглядному рівні доктрини природного права виявилось, передовсім, у перегляді концепцій справедливості, поєднанні на цьому шляху окремих ідей неокантіанства, аксіології, позитивізму, екзистенціалізму, феноменології, комунітаризму, герменевтики. Щонайкраще цей еkleктизм та оригінальність соціально-філософського пошуку описує В. Беньямін. Вчений стверджує, якщо природне право може судити про будь-яке чинне, тільки критикуючи його цілі, позитивне судить про кожне нове право, спираючись лише на критику його засобів. У той час, як справедливість утворює критерій для цілей, законність – для засобів. Ця антитеза жодним чином не заважає обом школам об'єднатися: справедливі цілі можуть досягатися узаконеними засобами, а узаконені засоби – вживатися задля справедливих цілей. Природне право намагається «виправдати» засоби справедливими цілями, позитивне право натомість – «гарантувати» справедливість цілей завдяки узаконенню засобів. Ця антиномія виявиться нерозв'язною, якщо спільне догматичне припущення є хибним, якщо узаконені засоби і справедливі цілі знаходяться у нерозв'язній суперечності. А суперечність не вдасться розв'язати, поки цей колообіг доводів триватиме, і не буде встановлено незалежних критеріїв, як для узаконених засобів, так і для справедливих цілей [2].

Феномен справедливості є однією зі центральних проблем філософії права. Як відзначає В. Горбатенко, принцип справедливості перебуває в тісному взаємозв'язку з принципами «права», «законності» і «рівності». Він поширюється як на реально існуючий, так і уявний (ідеальний) стан справ у суспільстві, виступає в якості належного (необхідного) імперативу людини. Із сучасного погляду, справедливість може бути

визначена як внутрішня властивість і якість права; нормативне поняття моралі, що відіграє значну роль у соціально-політичній і правовій свідомості людей; соціальна цінність, захищати й культивувати яку в умовах демократичного розвитку покликана вся система права [4, с. 150-151]. Втім справедливість як предмет наукового аналізу постає у різних інтерпретаціях, зокрема й у політико-філософських й правничих вченнях теоретиків Франкфуртської школи.

Поняття права та справедливості Е. Фромм розглядає у контексті проблем «втечі від свободи», прагнення людини відновити свій зв'язок зі природою, спільнотою і самим собою, зв'язок, що був втрачений у непевній гонитві за прогресом. Становлення концепту справедливості вчений пов'язує з психологічними конструктами помсти. Людина, на думку вченого, тоді береться вершити правосуддя, коли втрачає віру, коли у жадобі помсти більше не потребує авторитетів. При чому, не тільки кровна помста, але і всі форми покарання – від найпримітивніших до найдосконаліших – служать *lex talionis* (закон відплати). Мстивість розглядається вченим як глибоко вкорінена та інтенсивна пристрасть, пов'язана з тим, що у людини є елементарне почуття справедливості, одвічне відчуття екзистенційної рівності всіх людей. Влада, за допомогою якої одна група утискає і експлуатує іншу групу, часто формує у експлуатованих садистські нахили. І тому, ймовірно, садизм може зникнути лише тоді, коли буде усунуто можливість панування одного класу над іншим. Світ ще не знає такого стану і все ж створення правового порядку, що спирається на закон і відкидає свавілля відносно особистості, – вже крок вперед навіть при тому, що такий розвиток відбувається не просто і періодично порушується «в ім'я закону і порядку» [9, с. 203].

Осуджуючи буржуазне суспільство, М. Хоркхаймер і Т. Адорно зауважували, що воно, як і товарообмін, керується принципом еквівалентності, робить різноманітне порівнянням, таким, що редукує його до абстрактних величин. Те, що не поглинається числами, вважається ілюзією. Єдність маніпульованого колективу полягає у негачії кожного одиничного його члена. В умовах панування абстрактного, що робить все в природі повторюваним, формується натовп як тріумф репресивної егалітарності, перетворення рівності прав у безправ'я рівності. Абстрактній самості, правовим основам всякого протоколювання і систематизування нічого не протистоїть. Редукція мислення передбачає застосування примусових санкцій відносно світу. Те, що здається тріумфом суб'єктивної раціональності, логічного формалізму, купується ціною покірною підпорядкування розуму. Пізнання обмежується незмінним повторенням себе ж самого, думка – тавтологією. Право несе на собі відбиток цієї схеми циклу, у якому кожен момент відшкодовує те, що йому передує, сприяючи інсталяції боргової зв'язку в якості закону [10, с. 26-27, 42-43, 79].

У працях Г. Маркузе справедливість, перш за все, постає як шанс альтернативи. Право на остаточну відповідь у питанні, які потреби істинні, а які помилкові, належить, на думку вченого, самим індивідам. Втім це правомірно тільки тоді, коли люди вільні настільки, щоб дати власну відповідь. До тих пір, поки вони поз-

бавлені автономії, а їх свідомість – об'єкт навіювання і маніпулювання, ця відповідь не може вважатися такою, що належить їм самим. Однак з цієї ж причини жодна інстанція не уповноважена привласнити собі право вирішувати, які потреби слід розвивати і задовольняти. Всякий суд, переконаний Г. Маркузе, гідний недовіри. Мислитель закликає не втратити шанс зберегти і захистити право, потребу думати й висловлюватися в поняттях, відмінних від буденно вживаних. Вчений жахався тих вольностей, що переходили у вседозволеність (право порушувати спокій, бути потворним і спотворювати навколишнє, виявляти фамільярність, руйнувати прекрасні форми). Не приймав він й організованого зусилля відмовляти Іншому. «У розвинених країнах все більша частина населення перетворюється на величезну юрбу полонених, при чому полонених не тоталітарним режимом, а вольностями громадянського суспільства, чий розваги та блага примушують Іншого розділяти їх звуки, зовнішній вигляд і запахи... Зрозуміло, вільне суспільство визначається більш фундаментальними досягненнями, ніж особиста самостійність. І все ж, відсутність такої автономії робить недійсними навіть найбільш помітні економічні чи політичні свободи», – переконаний Г. Маркузе [6, с. 320-321].

Ідея справедливості значною мірою сприяє формуванню і розвитку соціально-політичної і філософсько-правової концепції ліберально-демократичного характеру. Відтак оригінальним варіантом обґрунтування справедливості є комунікативна теорія Ю. Габермаса, до характерних рис якої вчені відносять відмову від побудови онтології права, а також комунікативно-рефлексивну аргументацію у дискурсі права. Норми права обґрунтовуються реальною комунікацією процедурного плану. Однак цей дискурс повинен співвідноситися з ідеальною комунікацією (аналог «природного права»), котра як регулятивна ідея визначає спрямованість раціонального розуміння норм та слугує критерієм для встановлення консенсусу. В основу справедливої правотворчості вчений вкладає такі вимоги: духовне розкриття громадян, участь кожного в обговоренні змісту й значення справедливості, пошук консенсусу, необхідної кооперації, солідарність [3; 11].

У переосмисленій філософами тріаді взаємозалежних категорій права, справедливості та насильства відстежуються прагнення подолати світоглядно-методологічну односторонність у розумінні правової реальності. Міркування дослідників доносять до нас сенс права, що не розчиняється у свідомості суб'єкта чи соціально-політичному житті, але розглядається як результат їх взаємодії.

В цілому, дослідники творчої спадщини Франкфуртської школи зауважили, що проблему «людина – суспільство – влада – держава – право» філософи розглядали у комплексі, використовуючи для її вирішення можливості не тільки юридичних чи політичних, але й інших суспільних і природничих наук (філософії, соціології, культурології, психології та антропології). Навіть найбільші політичні явища трактувалися вченими крізь призму багатогранності, міждисциплінарності. Поза цим фундаментальним витоком немає категорій чи питань, які потребують пояснення. Помітного розвитку досяг соціологізм як спосіб розгляду права виключно в соціальному контексті. Право роз-

глядається не як статичний набір норм, а як процес, соціальна дія. Воно реалізується в процесі тлумачення, застосування та створення соціальних норм, підкріплених юридичною силою дії, забезпеченої правовою санкцією політично організованого суспільства. Норми не функціонують автоматично, їх дієвість залежить від використання та інтерпретації людьми. Соціологізм приваблював філософів також критикою аналітичних настанов класичної філософії права і теорій суспільного договору [1; 5].

Парадигмальна зміна, нова якість філософсько-правового дискурсу, обґрунтована у працях теоретиків Франкфуртської школи, зумовлена зростанням ролі індивідуальної екзистенції, творчого початку, людської суб'єктивності в політичних процесах, обмеженням рамок втручання у приватне життя. Право

управляти іншими, право вбивати, право втручатися, руйнувати, користатися привілеями, звинувачувати, боротися – такі нові проблемні горизонти праворозуміння осмислювалися представниками знаної у світі німецької критичної філософії. Загалом мислителі посилили аргументи на користь гуманістичної природи права, його зв'язку з моральними та духовними аспектами. Перспективним напрямком подальших наукових пошукові у цьому напрямку вважаємо дослідження політико-правової рефлексії, суджень та настанов філософів минулого відносно актуальних і в наш час дихотомій «право – закон», «право – свавілля», «людина – влада», «людина – право», «індивід – держава», універсальних критеріїв права, правової системи, політико-правової культури, тощо.

ЛІТЕРАТУРА

- [1] Азми Д.М. Эрих Фромм о нормативно-правовом регулировании межличностных и межгрупповых отношений с корпорациями и государством [Текст] / Д.М. Азми // Право и политика. – 2000. – № 8. – С. 133–141.
- [2] Бен'ямін В. Щодо критики насильства [Текст] / Вальтер Бен'ямін; Пер. з нім. Ігор Андрущенко – Київ: «Грані-Т», 2012. – 312 с.
- [3] Габермас Ю. Постметафізичне мислення / Ю. Габермас. – Пер. з нім. В. Купліна. – К.: Дух і літера, 2011. – 280 с.
- [4] Горбатенко В.П. Справедливість як соціально-правова цінність [Текст] / В.П. Горбатенко // Проблеми філософії права. – 2003. – Том 1. – С. 150–153.
- [5] Демиденко Г.Г. Історія вчень про право і державу [Текст] : курс лекцій, прочит. у Нац. ун-ті «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого» / Г.Г. Демиденко. – Х.: Право, 2012. – 415 с.
- [6] Маркузе Г. Одномерный человек [Текст] / Г. Маркузе. – М.: 'REFL–book', 1994. – 320 с.
- [7] Моисеев С.В. Философия права. [Курс лекций] / С.В. Моисеев. – Новосибирск: Сиб. унив. изд-во, 2003. – 203 с.
- [8] Політологія посткомунізму: політичний аналіз посткомуністичних суспільств [Текст] / В. Полохало (керівник авт. колективу); [Заг. ред.: Є. Бистрицький, В. Полохало, С. Makeєв, О. Дергачов]. – К.: Політична думка, 1995. – 368 с.
- [9] Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности [Текст] / Э. Фромм; Пер. с нем. Э. Телятниковой. – М.: АСТ, 2006. – 635 с.
- [10] Хоркхаймер М. Диалектика просвещения [Текст] : философские фрагменты / М. Хоркхаймер, Т.В. Адорно; пер. М. Кузнецов. – М.: Медиум; СПб.: Ювента, 1997. – 311 с.
- [11] Habermas Jürgen, Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats [Text] / Jürgen Habermas. – Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1998. – 704 s.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Azmi, D.M. Erich Fromm on standard and legal regulation of the interpersonal and intergroup relations with corporations and the state / D.M. Azmi // Law and Politics. – 2000. – № 8. – P. 133-141.
- [2] Ben'yamin, V. Critique of Violence. / Val'ter Ben'yamin; Translated from German Ihor Andrushchenko. – Kyiv : «Hrani-T», 2012. – 312p.
- [3] Habermas, Yu. Postmetaphysical Thinking / Yu. Habermas. – Translated from German B. Kuplin. - K.: The spirit and the letter, 2011. – 280 p.
- [4] Horbatenko, V.P. Justice as a socio-legal value / V.P. Horbatenko // Problems of Philosophy of Law. – 2003. – Vol 1. – P. 150-153.
- [5] Demydenko, H. H. History of doctrines of law and the state: lectures, read at the National University "Law Academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise" / H.H. Demydenko. – Kh. : Pravo, 2012. – 415 p.
- [6] Markuze, G. One-Dimensional Man / G. Markuze. – M.: 'REFL–book', 1994. – 320 p.
- [7] Moiseev, S.V. Philosophy of Law. [lectures] / S.V. Moiseev. – Novosibirsk: Pub. Sib. Un-ty, 2003. – 203 p.
- [8] Post-communism political science: political analysis of post-communist societies / V. Polokhalo (Head of Authors); [Gen. ed.: Ye. Bystryts'kyi, V. Polokhalo, S. Makeyev, O. Derhachov]. – K.: Political Thought, 1995. – 368 p.
- [9] Fromm, E. The Anatomy of Human Destructiveness / E. Fromm; Translated from German E. Telyatnikovoy. – M.: AST, 2006. – 635 p.
- [10] Horkhaymer, M. Dialectic of Enlightenment: philosophical fragments / M. Horkhaymer, T. V. Adorno ; per. M. Kuznetsov. – M.: Medium; SPb. : Yuventa, 1997. – 311 p.
- [11] Habermas, J. Facts and norms: Contribution to the theory of a discourse of the right and democratic constitutional state / Jürgen Habermas. – Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1998. – 704 p.

Development of Philosophy of Right in Scientific Approaches of the Frankfurt School theorists

I.O. Kozakevych

Abstract. The basic directions of the law understanding by the Frankfurt School are analyzed. The essence of the phenomenon of law in three key areas – equality, freedom and justice – is revealed. The tendency of return to the theory of natural law as part of social reality, the justice as harmony is determined.

Keywords: Frankfurt School, law, philosophy of law, politics, morality, power